

Колінько О. П.,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри загального мовознавства та слов'янської філології
Бердянського державного педагогічного університету

НОН-ФІКШН ЯК ОСОБЛИВИЙ ФЕНОМЕН СУЧАСНОЇ БЕЛЕТРИСТИКИ

Анотація. У статті зроблена спроба представити особливості нон-фікшну як феномену сучасної белетристики на матеріалі творів І. Карпі, Л. Ворониної, Стівена і Люсі Гокінг, які демонструють великі можливості його динамічного розвитку, відкритість до трансформацій і синтезації різних жанрів.

Ключові слова: нон-фікшн, травелоґ, документальна література, синтезація жанрів, екзистенційність, глибокий психологізм, естетизм.

Постановка проблеми. У період помежів'я ХХ – ХХІ ст. у багатьох країнах світу спостерігається розвиток, а то й розквіт «літератури факту», яку ще називають документальною літературою, «фактографічною літературою», «нефікційною літературою», літературою nonfiction, тобто невигаданою літературою про реальність. На цьому наголошує вітчизняний вчений О. Галич: «На зміну белетристиці, побудованій на художньому узагальненні, домислі, приходить література документа й факту» [2, с. 4]. Французька дослідниця текстової генетики Альмут Грезійон також констатує: «До літератури, яка розуміється як замкнута множина канонічних текстів, що зробилися такими завдяки процесам сприйняття, додається віднині література, яку розуміємо як відкрити множину процесів письма. Відкрита всьому можливому, множинному, амбівалентному або навіть такому, що принципово не піддається завершенню» [3, с. 32].

Констатація факту змінюється пошуками причин такого явища. Більшість досліджень нон-фікшну, представлених поважними працями вчених – філософів, істориків, культурологів, філологів, таких як Емануель Левінас, Ганна Арендт, Мішель Фуко, Ролан Барт, Цветан Тодоров, Сьюзен Зонтаґ та ін., пояснюють посилення документального начала в літературі кардинальними зрушеннями у всіх сферах життя у період епохальних змін рубежу ХХ – ХХІ ст., коли художньо-документальна література («серйозна література») перебирає на себе багато функцій: насамперед *інформаційну*, коли після прочитання твору нон-фікшн читач набуває нових знань про свою країну, коли виникає природне бажання подорожувати і знайомитися з історією, культурою, побутом інших країн і народів, набувати нових вражень від мандрівок і споглядання різних пам'яток, архітектурних шедеврів, чудових ландшафтів, осмислюючи світ у його єдності, апелюючи до універсальних законів людського буття, незалежних від часу і простору; позаяк тема торкається краси, то чинності набуває *естетична* функція. *Гносеологічна* функція покликана навчити реципієнта не тільки радіти отриманню нових знань, а й розуміти видимі та приховані процеси, що відбуваються навколо нас, спонукати до самоосвіти, без якої сучасній людині не досягти успіху. *Аналітична* функція сприяє залученню читача до аналізу дійсності. Література

нон-фікшн є також важливим *психологічним* фактором, що зміцнює довіру до автора, який всі реальні події відтворює крізь призму свого образного світосприйняття.

Інтерес до літератури нон-фікшн на межі ХХ – ХХІ ст. продиктований ще й заново відкритими її можливостями: розкріпаченістю, відкритістю для суміжних жанрів, що дає широкі перспективи для письменницького експерименту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зацікавленість документальною літературою спостерігається і в літературознавстві останніх років, вона дедалі частіше стає об'єктом досліджень у наукових працях (І. Акіншина, М. Варикаша, Г. Грегуль, І. Данильченко, О. Дацюк, Н. Ігнатів, Б. Мельничук, Л. Мороз, І. Василенко, В. Галич, В. Здоровега, Н. Ігнатів, М. Коцюбинська, В. Кузьменко, Г. Сиваченко, Д. Стус, Н. Колошук та ін.), однак є ще багато лакун, як у теорії, так і в практиці. Тож актуальною залишається проблема теоретичного осмислення питань документально-біографічної літератури, створення її генологічної парадигми з урахуванням трансформації і модифікації багатьох жанрових новотворів. Зокрема, немає узгодженості у термінологічному визначенні документальної літератури чи нон-фікшну, що викликає низку інших дискусійних і спірних моментів. Так, у літературознавчих словниках, довідниках дуже довго уникали визначення цих термінів, позитивна динаміка у цьому напрямі почалася із двотомної «Літературознавчої енциклопедії» Ю. Коваліва (2007 р.), де він подав стислі статті «Документ» і «Документальна література», однак, як стверджує Н. Колошук [6, с. 215–223], вони викликають більше запитань, ніж дають відповідей. Термін nonfiction / «нефікційна література» в науковому обігу українських дослідників довго був відсутнім. А в зарубіжному літературознавстві (Італії, Великій Британії, США, Канаді, Австралії тощо) вчені давно послуговувалися поняттям «nonfiction». Визначення «література факту» широко вживане в польському літературознавстві як аналог вітчизняній дефініції «документальна література» та світовій «nonfiction». У російських новітніх словниках вводиться поняття «нон-фікшн» – це прозовий літературний твір, який є ні романом, ні повістю, ні оповіданням; ділова чи критична проза [7]. У сучасному літературознавстві нон-фікшн називають «особливим літературним жанром», «художньо-публіцистичним жанром літератури»; досить поширеною є думка, що документалізм – це творчий напрям, жанр і стиль (П. Акройд, Б. Бойд; О. Галич, Р. Іванчук, Н. Ігнатів та ін.). Зрозуміло, що існує тісний зв'язок між жанром, літературним напрямом і стилем, однак ці поняття не тотожні, вони потребують чіткої диференціації і конкретизації. Такі дефініції нон-фікшну в дослідницькій рецепції не прояснюють ситуацію, а ще більше її ускладнюють.

Мети статті. Взагалі неможливо дати повний реєстр концепцій нон-фікшну, відтак варто зосередитися на тих,

які найбільше дотичні до обраної теми, що й визначає мету статті: дослідження нон-фікшну у сучасній українській та англійській белетристиці та визначення його специфічних рис у творах Ірени Карпи, Лесі Ворониної, Стівена і Люсі Гокінг, які однаково цікаві як для дітей, так і для дорослих (у закордонних виданнях зазначають: для читачів «від двох до ста років» або «для тих, хто дорослішає»). Це й визначає актуальність і наукову необхідність пропонованої розвідки.

Виклад основного матеріалу. Спірні теоретизування вчених не впливають на розвиток і навіть розквіт літератури нон-фікшн. Варто й нам порадити, що у сучасній українській літературі з'явився свій, неперекладний nonfiction, особливо ця тенденція характерна для творів, де превалює гносеологічна, пізнавальна складова. Так, Ірена Карпа одну із своїх книг називає «Baby travel. Подорожі з дітьми, або Як не стати куркою» (2014), визначивши таким чином її жанр, а в передмові уточнює, що це – «веселий нон-фікшн», і додає, що це – «нерівномірні нотатки, помітки на полях, історійки, жарти і поради», в яких вона пише «правду без прикрас» [5, с. 9]. Одразу виявляється така особливість нон-фікшну, як здатність до синтезації кількох документальних жанрів у межах одного твору, позаяк вони рідко існують у чистому вигляді.

Для нарації Ірена Карпа обирає форму абетки, в якій літери є всі, але «порядок такий, наче ми їх просто висипали з мішечка на стіл» [5, с. 10], що зумовлює фрагментарну композицію і досить цікавий сюжет без певної послідовності й хронології, але з тонким і виваженим, особливим відчуттям часу. Це відчуття залежить від того, як живе людина, чим наповнює своє життя. Тож авторка не випадково на перших сторінках книги свідомо вдається до філософських розмірковувань про час: «Насправді, все, про що я завжди хочу нагадати собі та іншим, – це час. Яка він розкіш сам по собі, і що то ми самі щосекунди обираємо, куди його витратити: на насолоду чи страждання. Бо ні насолода, ні страждання не потребують особливих причин для їх виникнення. Можна насолоджуватися тим, як вода огортає твої пальці, коли занурюєшся в озеро, чи страждати від того, що на березі моря тебе не чекає «мазераті» – а когось же десь чекає. І тільки якби ми знали, що наступної години життя закінчиться, ми б точно не парилися ані негараздами на роботі, ані тим, що наше авто недостатньо круте, ані тим, що з погодою у відпустці не дуже пощастило. Ми б точно думали про одне: ця вода протікає мені крізь пальці і я з цього приводу щасливий аж до глибинної клітинної структури. Я знаю, все це прописні давно відомі істини – але їх ніколи не буває зайвим ще раз повторити» [5, с. 6]. Така розлога цитата є виправданою, бо тільки простеживши за думкою до кінця, можна стверджувати, що «як прояв окремого він (*час. – уточнення мос. – О. К.*) має риси індивідуального часу і характеризується початком і кінцем. Як відображення безмежного світу, він характеризується безкінечністю часового потоку» [8, с. 29], увиразнюючи антиномію «кінцеве / безкінечне». У таких нотатках емоційна та психологічна насиченість змістових вимірів часу перетікає у філософські, оприявнюючи ще одну важливу рису документальної літератури як екзистенційності, глибокий психологізм, співвіднесеність власного духовного досвіду автора із процесом пізнання базових людських цінностей.

Ірена Карпа переслідує мету зруйнувати міф про те, що подорожі з дітьми – це мука, а не відпочинок. Вона показує,

описує, радить крізь призму власного досвіду, що «подорожі з дитиною цілком можливі. І чим менша дитинка, тим вона легше мандрує. А всі перепони, як завжди, лише у нас в голові» [5, с. 25]. Практичні поради Ірени Карпи переходять в онтологічні: «Не відкладайте життя *на тоді, коли* вони виростуть» [5, с. 175]. Авторка спростовує упередження, що перельоти, ночівлі в наметах, вештання новими містами та музеями – прерогатива молодих і бездітних.

Утім, Ірена Карпа погоджується, що дітям у дорозі часто стає нудно, і тоді вони – не найкращий супутник: плачуть, вередують, роблять різну шкоду і здатні зіпсувати настрій усій компанії. «Що ж робити, коли воно, біднезле, репетує, наче різане?» – задається питанням письменниці і відразу дає відповідь-пораду: «Нічого. Страждати мовчки, слугувати мішенню ненависті всіх довколишніх пасажирів. Зрештою, в цьому є й гуманізм: людям враз стає зрозумілою причина всього лиха їхнього життя. Ну і профілактика непогана – хай не готові до дітей пасажири вкотре задумуються, чи вони їм, ті діти, потрібні. А ті мурички, що вкотре запалають праведною дітненавистю, отримують безкоштовний стимул заробляти більше й доробитися якщо не до приватного джета, то хоч до бізнес-класу. І все завдяки вам і вашому нащадкові» [5, с. 54 оприявнюючи 55].

Усі поради подаються з гумором, вони часто приперчені слівцями, які межують із ненормативною лексикою, що, у свою чергу, буває пов'язано зі специфікою дитячої вимови. У книзі багато пікантних деталей, цікавих фактів, що легко запам'ятовуються, слухних порад молодим матусям, як «не стати куркою» і перетворити буденне, одноманітне життя на захопливі мандри світом із маленькими дітьми.

Варто наголосити, що авторці вдається досягати ефекту присутності, себто створювати ілюзію участі читача в усіх мандрах, пригодах, пошуках і експериментах. Крок за кроком відстежуючи мандрівки з дітьми, Ірена Карпа передбачає питання і відразу на них відповідає. Куди б не пролягав шлях у компанії з дітьми, перше, про що варто подумати, – це розваги, якими можна зайняти дітей. Маючи чималий досвід пізнавальних мандрівок, Ірена Карпа як мама двох дівчаток – Кори і Каї, які почали подорожувати у півтора і два з половиною роки, впевнена і переконана на власному досвіді, що «нормальна дитина – а я своїх беру за певний приклад нормальності – дивуватиметься будь-чому новому у своєму свіжому житті. Її захоплюватиме і шум ріки, і батут, і жук у траві, і нанотехнології, що вигадали для неї грубігалку з графітчиками, що тікають від поліцейських у метро» [5, с. 62].

Попри авторську дефініцію твору як «веселий нон-фікшн» і дещо грайливу нарацію, досить виразними є його дидактичні моменти, коли молода мама не тільки дає корисні і мудрі поради, а й осмислює та переосмислює певні поняття та людинознавчі істини. Як приклад – чим можна мотивувати маленьких подорожувальників пройти кілька кілометрів пішки або ж подолати гірський підйом: «... на горі в парку Мунсеня я показала їм хатинку в тумані – стару метеостанцію – і сказала, що там живе чарівник. Але до нього треба дійти ніжками, бо ні машина, ні візок такою кам'янистою стежкою не підіймуться» або «попросила Кору потримати шматок скелі, наприклад, – величиною з одноповерховий будинок. Бо ще от-от і впаде, і задавить все село знизу, якщо Кора його не підтримає... Стояла, кряхтіла, відповідально

тримала, аж втомилася, відтак пішла поважно, з почуттям сумлінно виконаного обов'язку» [5, с. 179–182]. Такої мотивації не знайдеться у жодному підручнику з педагогіки чи психології.

Своєрідність художнього світу «baby travel» Ірени Карпи виражається також його естетичною наповненістю при зображенні картин прекрасної, часом екзотичної природи, різних споруд, які зливаються з ландшафтом, та й «чогось драматичного, з льодовиками, гірськими кіньми і квітами» [5, с. 69]: «Яке це щастя – просто вирватися з Києва і сидіти десь у гімалайській Індії на терасі. <...> Підіймаючись на пагорби, сидячи під молільними прапорцями, вдихаючи атмосферу цих вічних гір з їхніми м'якими світанками й заходами сонця, я якось інтуїтивно вірила, що всю цю красу вибирає й моя майбутня дитина» [5, с. 67–68]. Інтуїція не підвела авторку, дещо пізніше вона напише: «Але рідко буває щось приємніше за те, коли бачиш свою дитину зненацька враженою гірською панорамою чи вогнями старого європейського міста. Коли не за твоєю підказкою, мовляв, що зараз всі по команді милуємося, а сама для себе ця зовсім нова гостя нашого світу вирішує: “Краса ...”» [5, с. 89]. Такі приклади засвідчують досить потужний психологічний аспект: зовнішні враження тісно координуються із внутрішнім самопостереженням і роздумами авторки.

Таким чином, у веселому нон-фікшні Ірени Карпи прослідковуються ще й такі провідні ознаки документальної літератури, як естетичний і психологічний аспекти, помножені на авторську емоційність і самоаналіз.

Травелог Лесі Ворониної «У пошуках Огопого (Нотатки навколосвітньої мандрівниці)» має всі ознаки літератури нон-фікшн: документальність, справжність ситуацій і фактів, авторське їх осмислення, пізнавальність, художню цінність. На сторінках книги, як у «барвистому калейдоскопі, постають яскраві картини: Канада, Польща, Єгипет, Туреччина, Крим, Угорщина, Греція, Естонія» (Т. Кохановська), де авторка не тільки описує побачене і почуте, а й пропускає все те крізь призму свого вразливого і чутливого серця справжньої українки. Така організація травелогу не тільки сприяє зосередженню письменниці на «просторі своїх думок», а й увиразнює авторську позицію, її сприйняття свого/чужого, актуалізуючи нагальні проблеми сьогодення, дуже важливі як для дорослих, так і для тих, хто дорослішає. Споглядання і спостереження мандрівниці Лесі Ворониної викликають не тільки захоплення і подив, а й серйозні думки про «спільну пам'ять», яка об'єднує народ будь-якої країни і потверджує, що «ще не все на цьому світі втрачено» [1, 13]. Це відкриває перед читачем нові смислові пласти й примушує задуматися над своєю історією, неперехідними цінностями.

Романом нон-фікшн можна назвати твір Стівена і Люсі Гокінг «Джордж і тасмний ключ до Всесвіту» (2016), у якому автори (батько, геніальний фізик, та його донька) у формі цікавої мандрівки разом із головним героєм Джорджем та його не менш цікавими друзями розкривають найцікавіші загадки Всесвіту, намагаючись пояснити, «як влаштований світ довкола нас, за допомогою наших відчуттів, розуму та спостережень» [4, с. 32]. Науковий сюжет і важливі наукові факти, скажімо, про Місяць («Місяць – природний супутник нашої планети. <...> Місяць обертається довкола Землі за 27,3 дня. Кожні 29,5 дня Місяць має однаковий вигляд у нічному небі» [4, с. 39]) переплітаються із веселими карколомними пригодами, часом склад-

ними і небезпечними. Тож цілком логічним виглядає висновок головного героя Джорджа: «... після див Усесвіту реальне життя видається страшенно нудним» [4, с. 247].

Документальність і науковий складник книги увиразнюються ілюстраціями з космічних фотоархівів, наприклад, про Землю, Юпітер, Марс і його супутники, про Сонячну систему, про чорну діру у центрі еліптичної галактики NGC 4261 тощо. Складна астрономічна термінологія (емісійна туманність, космічні хмари, гравітаційне поле, екзопланети, супутники, комети, астероїди та ін.), назви планет (Меркурій, Венера, Земля, Марс, Юпітер, Сатурн, Уран, Нептун), прізвиська видатних вчених-фізиків, математиків, астрономів (Альберт Ейнштейн та ін.) не шкодять художній цінності книги, вони лише увиразнюють її пізнавальну спрямованість, надаючи кожній людині можливість розширити свій виднокруг і шанс змінити свій Всесвіт.

Висновки. Отже, нон-фікшн є особливим феноменом сучасної белетристики, який поєднує особливості травелогу, психологічної і філософської прози. Проаналізовані книги українських та англійських письменників також демонструють, що література нон-фікшн знаходиться у динамічному розвитку, відкрита для трансформацій, оновлень і перебудов, має досить рухомі межі та своєрідну специфіку у стильовому оформленні та взаємодії з іншими жанрами. Безперечно, цією статтею не вичерпується повнота осмислення заявленої теми, вона є лише першим кроком до глибших досліджень сучасної белетристики крізь призму літератури нон-фікшн.

Література:

1. Воронина Леся. У пошуках Огопого («Нотатки навколосвітньої мандрівниці») / Леся Воронина. – К.: Нора-Друк, 2010. – 176 с.
2. Галич О.А. Українська документалістика на зламі тисячоліть: специфіка, генеза, перспективи: [монографія]. – Луганськ: Знання, 2001. – 246 с.
3. Генетическая критика во Франции: антология / ред. кол. Т.В. Балашова, Е.Е. Дмитриева, А.Д. Михайлов (отв. ред.), Д. Феррер; вступ. ст. и словарь Е.Е. Дмитриевой. – М.: ОГИ, 1999. – 288 с.
4. Гокінг Люсі, Гокінг Стівен. Джордж і тасмний ключ до Всесвіту: роман / Люсі Гокінг, Стівен Гокінг. – Львів: Вид-во Старого Лева, 2016. – 344 с.
5. Карпа І. Baby travel. Подорожі з дітьми, або як не стати куркою / І. Карпа. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 208 с.
6. Колошук Н. Нефікційна література (документалістика) як маргінальне явище мультикультурного процесу сучасності: українська ситуація / Н. Колошук // Питання літературознавства: наук. зб. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – Вип. 78. – С. 215–223.
7. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. – 2006. – Интернет-ресурси. – Режим доступу: <http://inslov.ru/html-komlev/n/non-fikqn.html>.
8. Тураева З.Я. Категория времени. Время грамматическое и время художественное. – М.: Высшая школа, 1979. – 220 с.

Коляничко Е. П. Нон-фикшн как необычайный феномен современной беллетристики

Аннотация. В статье сделана попытка представить особенности нон-фикшна как феномена современной беллетристики на материале произведений И. Карпы, Л. Ворониной, Стивена и Люси Гокинг, которые демонстрируют большие возможности его динамического развития, открытость к трансформациям и синтезации разных жанров.

Ключевые слова: нон-фикшн, травелог, документальная литература, синтезация жанров, экзистенциальность, глубокий психологизм, эстетизм.

Kolinko O. Non-Fiction as a Special Phenomenon of Contemporary Fiction

Summary. This article attempts to present the features of non-fiction as a phenomenon of modern fiction on the material of works by Ir. Carpa, L. Voronina, Stephen and Lucy

Goking that demonstrate the great potential of its dynamic development, openness to transformation and synthesis of different genres.

Key words: non-fiction, telling, documentary, synthesis of different genres, existentiality, deep psychology, aesthetics.